

मानवी संस्कृतीचे मूळ अधिष्ठान शेती

प्रसंग- महाराष्ट्र चेबर ऑफ कॉमर्स पदाधिकाऱ्यांचे एकत्रिकरण. (२३) मानवी संस्कृतीचे मूळ अधिष्ठान शेती

दि. ०२-०८-२००८, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

महाराष्ट्र चेबर ऑफ कॉमर्स अँड अँग्रीकल्चर संस्थेच्या सदस्य व हितचिंतकांच्या समोर प्रस्तुत भाषणात मानवी संस्कृतीच्या मूळ अधिष्ठानाची मूल्यात्मक नोंद आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण हे परवलीचे शब्द इथे कृतिशीलतेचा वेश परिधान करतात. शेती हीच सर्वात मोठी खाजगी इंडस्ट्री कशी? हे कर्तव्यदक्ष शेतकरी या नात्याने भाऊ लक्षात आणून देतात.

भूमिपुत्रांच्या स्वावलंबनावर ग्रामीण संस्कृतीचा कणा कसा अवलंबून आहे, याचेही सोदाहरण विवेचन करतात. शेती सोडून राजकारणात गेलेल्यांमुळे कृषिक्षेत्राचे झालेले नुकसानही भाऊ स्पष्टपणे सांगतात. शेतकऱ्याला सुखी करण्यासाठी उपाययोजना राबवण्याची गरज कळकळीने व्यक्त करतात. सौर उर्जेचा आधुनिक तंत्रज्ञानासह वापर तसेच शेततळ्यांचा अत्यावश्यक पर्यायही भाऊ सुचवितातात.

सन्माननीय व्यासपीठ, महाराष्ट्र चेबर ऑफ कॉमर्स अध्यक्षा, मीनल मोहाडीकर,

चेंबर्सचे सर्व पदाधिकारी, शेतकरी बांधवांनो आणि शेतीबद्दल आस्था असलेल्या अधिकारी मित्रांनो, कार्यक्रमाचे संयोजन करताना उपस्थित मान्यवरांचा परिचय करून देण्याची महत्त्वाची जबाबदारी ज्या व्यक्तीवर असते, त्या व्यक्तीने आपल्या सविस्तर बोलण्यातील ५०टक्के भागाला कात्री लावणे इष्ट ठरेल, हे आधीच स्पष्ट करावेसे वाटते! होते काय, परिचय करून देणारे, भरपूर परिचय करून देतात, कधी कधी ही ओळख वास्तवा पलीकडेही सरकत जाते, प्रेमाचे प्रतीक म्हणून स्तुतिसुमने ठीक आहेत, पण त्या परिचयातील नैसर्गिकता निघून जाते.

मित्रांनो, जसे ना. धों. महानोरांनी सांगितले की, शेती हा त्यांचा श्वास आहे, तसाच जीवनमार्ग मीही स्वीकारला आहे. एकाच गावाच्या बोरी आणि एकाच गावाच्या बाभळी, अशी परिस्थिती आहे. आमच्या दोघांच्या गावाची शिव एकच आहे. त्यामुळे एकोणीसशे बहात्तरपासून 'या शेताने लळा लावल्या'मुळेच आम्ही एकत्र आलो आहोत. माझे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर आणि व्यवसायातले पहिले दशक पूर्ण झाल्यानंतर, शेती करण्यासाठी मी

गावाकडे परत गेलो. शेतात बारी देण्यापासून, ट्रॅक्टर चालविणे, विहिरी खोदणे अशी सर्व कामे मी माझ्या स्वतःच्या हाताने केली. शेती करत असतानाच कृषिविषयक पुस्तकेही वाचलीत. आई वडिलही शेतीत राबत होते, लहानपणीच्या अनेक आठवणी आजही अगदी ताज्या आहेत.

आई-वडिलांबरोबर मी शेतावर जात होतो आणि संध्याकाळी कापसाच्या गाड्यांवर झोपून येत होतो. मित्रांनो, १९६२ पासून मी व्यवसायात पडलो, व्यवसायात खूप प्रगती केली, पैसाही बऱ्यापैकी मिळवता, परंतु पैशापेक्षाही, त्यावेळी मानसन्मान, खूप प्राप्त झाला. माझ्या मनाला कुठेतरी असे वाटले की, आपला वेग खूप वाढतो आहे. सारेच कसे, अगदी गतिमान झाले आहे. पूर्वी मी अर्जट कॉल बुक करीत असे, तो अर्जट कॉल, त्याच्या प्रतिक्षा यादीची यादी मोठी झाली त्यामुळे तोही लागत नव्हता. त्यानंतर ऑन डिमांड असा प्रकार निघाला आणि तोही कमी पडायला लागला, म्हणून शेवटी लायटर्नींग कॉल करायला लागलो.

मित्रांनो, एके दिवशी सहज माझ्या मनात विचार आला की, एकूणच या सर्व गोष्टींचा अंत काय? आपण नुसते धावतच राहू, पैसाही कमवू, परंतु जीवनाचा अर्थ इतका मर्यादित आहे? या सर्व कक्षांच्या पलीकडे जीवनाला काही वेगळा अर्थ असतो! जीवनाचा अर्थ जर आपल्याला समजून घ्यायचा असेल, तर आपल्याला निसर्गाच्या सानिध्यात गेले पाहिजे, आपल्याला शेतीकडे वळले पाहिजे. १९७२ च्या कोणत्यातरी एके दिवशी, सकाळी माझ्या मनाने ध्यास धरला आणि त्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून माझ्या जन्मगावी, शेती करण्यासाठी म्हणून मी निघालो. दोन वर्षे शेतीत राबलो आणि तिथे सगळी अद्ययावत शेती उभी केली. आता हा विषय आणि ही घटना सांगण्याचे कारण हेच आहे की, जर आपल्याला असे वाटत असेल की, भवरलालजी जरी व्यापारी असले, तरी शेतीबद्दल त्यांना आस्था आहे, तर याआस्थेचे मूळ नेमके कुठे आहे? याचा शोध घ्याल, तर त्याचे मूळ शेतीतच आहे ! आज सगळीकडे खाजगीकरणाचे वारे पसरले आहे, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचे वारे वाहत आहेत. हे तिन्ही प्रवाहित आहेत. तसे शेतीचे वारे मात्र आत्तापर्यंत वाहत नव्हते. आपण म्हणाल की, खाजगीकरण आणि शेतीचा काय संबंध आहे? या देशातली सर्वात मोठी असलेली खाजगी इंडस्ट्री फक्त शेतीच आहे!

खऱ्या अर्थाने खाजगीकरण जर कुठे झाले असेल तर ते शेतीत झाले आहे, कारण दीड दीड एकर शेती हा शेतकरी घेऊन बसला आहे आणि तो ती कसतो आहे. खाजगीकरणाचा

असा उत्तम नमुना जगाच्या पाठीवर आपल्या भारत देशात सोडून इतरत्र कोठेच मिळणार नाही! हजार हजार एकराच्या शेती आपल्याला जगात पहायला मिळतील, पाच पाच हजार एकराच्या शेतीही अमेरिकेत पहायला मिळतील, परंतु एक एकर किंवा दीड एकर सांभाळून ठेवणारा वंशपरंपरागत, पिढ्या न पिढ्या शेती सांभाळून ठेवणारा शेतकरी फक्त भारतातच मिळेल. खाजगीकरणाचा यापेक्षा दुसरा दाखला कोणता असू शकेल? खाजगीकरणासाठी कोट्यावधी रुपये शासन खर्च करायला तयार आहे मुळातच ज्यांचे खाजगीकरण झालेले आहे, त्या भूमिपुत्रांना शासन सहकार्याचा हात का देत नाही?

जर खाजगीकरणच करायचे आहे, तर शेतकऱ्यांना मदत करायलाच पाहिजे. हे लक्षात यायला तब्बल साठ वर्षे जावी लागलीत. त्याशिवाय दुसरा पर्यायच नाही, हे लक्षात आल्यानंतर आपण जागे झालो आहोत. एका मध्यवर्ती सरकारला यामुळे पराभूतही व्हावे लागले.

इंडिया शायनींग नावाची कॅम्पेन भारतीय जनता पार्टीने चालवली होती. एवढे चांगले काम करत असतानासुद्धा लोकांनी त्यांना पुन्हा निवडून दिले नाही, तेव्हा शासनाच्यासुद्धा लक्षात आले आहे की, शेतकऱ्यांकडे जर आपण लक्ष दिले नाही, तर आपल्याला घरी जावे लागेल! त्यानंतरच्या येणाऱ्या सरकारने केवळ आश्वासन दिले. आम्ही शेतकऱ्यांच्या सर्व अडचणी दूर करू त्यांनीही शेतकऱ्यांची संस्कृतीच वांध्यात येईल, असे अव्यवहार्य निर्णय घेतले. केले तरी काय त्यांनी? सत्तर हजार कोटी रुपये माफ करून टाकले. हे पैसे कोणाला मिळाले? सर्वसाधारणपणे सबंध देशात केवळ चार कोटी शेतकऱ्यांनाच या कर्जमाफी निर्णयाचा फायदा झाला. शेतीवर आपल्या देशात साठ कोटी लोक या ना त्या कारणाने अवलंबून आहेत. त्यापैकी फक्त चार कोटी शेतकऱ्यांना शासनाने अनुदान दिले, आणि आजवर आपण जमलेली, जोपासलेली संस्कृती घालवली. आत्तापर्यंत त्यांना वाटत होते की, आपण कर्ज घेतले आहे ते आपण परत फेडले पाहिजे, ते आपल्या स्वतःच्या शब्दाला इमान म्हणत होते, इमानाने वागण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यांच्या मूल्यांची गळचेपी अशा प्रकारातून झाली. शहरातलेही सांस्कृतिक पर्यावरण बिघडले. भारताचा आत्मा, भारताची संस्कृती खऱ्या अर्थाने खेड्याने जपलेली होती. सर्वात मोठा घाव घातला गेला, तो या कारणाने! त्याआधीही दहा हजार कोटींचा डाव राजकारण्यांनी मांडला होता. शेतकऱ्याला आपल्याकडे आकृष्ट करण्यासाठी तीही मोठी खेळी झाली. एकूण परिस्थिती पहाता, शेतकऱ्याने स्वावलंबी होण्यासाठी त्यांच्यासाठी नवा कृतीकार्यक्रम देण्याची फार मोठी गरज होती. कारण, जोपर्यंत स्वतःच्या पायावर शेतकरी उभे राहात नाही, तोपर्यंत अनुदाने कितीही मिळालीत, सवलती कितीही दिल्या तरी त्या अपूर्णच पडणार आहेत. भूमिपुत्रांच्या

स्वावलंबनावर भारतीय ग्रामीण व्यवस्थेचा, आणि संस्कृतीचा कणा अवलंबून आहे, हे शासनाच्या कधी लक्षात येणार?

मित्रांनो, म्हणूनच माझे म्हणणे आहे की, शेतीकडे खाजगीकरणाच्या दृष्टीने शेतीकडे आता तरी गांभिर्याने बघा. जागतिकीकरणाचा आपण आपल्या नुसत्या गावापुरता, आपल्या समाजापुरताच विचार करायला नको, तर व्यापकदृष्ट्या विचार करायला पाहिजे. बाजारपेठ काबीज करायची असेल तर तुम्ही जागतिक बाजारपेठ्या काबीज करायला पाहिजे. आपल्या देशात इतर देशांची आयात वाढवली पाहिजे. आणि कृषिक्षेत्रात स्पर्धेचे जबरदस्त वातावरण निर्माण झाले पाहिजे हे केवळ गृहीत धरू नये, त्यासाठी अव्याहत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. मित्रांनो, मला सांगा जागतिकीकरण शेतीपेक्षा आणखी इतर कोणत्या क्षेत्रात झाले आहे.? आत्ताच नामदेवरावांनी सांगितले आहे की, जगभरात कुठेही जा, शेतकऱ्याची जात एकच आहे. जगातील सर्व देशातील शेतकरी हे सारखेच आहेत. तिथे शेती हा व्यवसाय म्हणून केला जातो, उदर निर्वाहाचे साधन म्हणून शेती केली जात नाही. अपवादात्मक भाग वगळता संपूर्ण जगात शेतकरी हा कर्जबाजारीच आहे. अजूनही पहा, परिस्थिती तशीच आहे. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरण लागू करायचे असेल तर, शेतकऱ्यांच्या एकूण व्यावहारिक जीवनातही ते प्रतिबिंबित झाले पाहिजे.

उदारीकरणात अगदी खुल्या रीतीने आपली बाजारपेठ मांडली पाहिजे. इतर देशातील आयात तर वाढवलीच पाहिजे आणि आपले उत्पादन विकायचा जोरात प्रयत्न करून, निर्यातही वाढवली पाहिजे. मित्रांनो, या प्रक्रियेलाच आपण उदारीकरण म्हणतो. आत्तापर्यंत शासनाने शेतकऱ्यांना अडकित्यात अडकवून ठेवायचेच काम केले होते. कदाचित आपल्याला कल्पना नसेल, पण अजाणतेपणाने आपणही या अडवणूक प्रक्रियेचे भागीदार असाल. ग्राहकाला कमी भावामध्ये धान्य मिळावे, यासाठी शासनाने सतत प्रयत्न केले आणि त्यासाठी शेतमालाच्या किंमतीवर प्रत्येक ठिकाणी नियंत्रण केले आहे. रेशनींगच्या जमान्यापासून असे नियंत्रण केले आहे. परिणामी कच्च्या मालाचे भाव, त्याचप्रमाणे शेतीमध्ये लागणाऱ्या साधन सामग्रीचे भाव सतत वाढतच गेले, त्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या शेत मालाला किंमत मात्र मिळाली नाही.

शेतीत जर पैसा गुंतवला तर, त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाला खूप वेळ वाट पहावी लागते, शासनाला हे माहिती असल्यामुळे शासनाने जो एकूण जनतेचा पैसा आहे, त्यापैकी कमीत कमी पैसा शेतीकडे गुंतवणूक स्वरूपात वळवला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये

हे प्रमाण जवळपास २० टक्के होते. मागील अर्थ संकल्पामध्ये म्हणजे मागचे ७० कोटीचे बजेट जर सोडले, तर त्या बजेटपर्यंत आपण आता शासकीय गुंतवणूक ३.२ टक्क्यांवर आलो आहोत. एकूण बजेटच्या केवळ तीन टक्के पैशांची आपण शेतीमध्ये गुंतवणूक करतो. एकीकडे गुंतवणूक कमी करायची, दुसरीकडे त्याचे भाव बांधून ठेवायचे आणि शेतकऱ्याला म्हणायचे की, तू पळायला पाहिजे! म्हणजे पाय बांधायचे आणि पळायला सांगायचे, असेच हे झाले. उदा. एखादा उनाड बैल असतो, त्याने दुसऱ्याच्या शेतात जाऊ नये म्हणून त्याचे आपण पाय बांधतो, त्या प्रमाणे हे झाले. या दुहेरी पेच प्रसंगातून शेती संपली, आणि शेती संपल्यानंतर त्यात नफा राहिला नाही म्हणून त्याची ग्रामीण अर्थ व्यवस्था आणि ग्राम संस्कृतीतील प्रतिष्ठाही संपली.

तिसरी गोष्ट अशी घडली आहे की, दैनंदिन जगण्यात राजकारणाला जरा जास्तच महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना आणि त्यांच्या दुसऱ्या पिढीलाही, स्वतःला राजकारणामध्ये गोवून घेणे जास्त फावले. मातीत राबण्यापेक्षा राजकारणात दोन पैसे घाम न गाळता जास्त मिळतात, असेही एक असांस्कृतिक वातावरण निर्माण झाले. एकूण शेतकऱ्यांपैकी जवळपास प्रत्येकी चौथा राजकारणात शिरकाव करण्यासाठी धडपडताना दिसतो. पुढाऱ्यांच्या आगे मागे फिरून एखादे पद मिळाले नाही तरी, कार्यकर्ता म्हणून का असेना, तो स्वतःला मिरवून घेताना दिसतो. पुढाऱ्यांमध्ये आणि कार्यकर्त्यांमध्ये शेतकरी वाटले गेले. चांगले, मेहनती, हुशार असे अनेक लोक कृषिक्षेत्रातून निघून गेले, शेतीला त्यामुळेच असे विपरीत दिवस आले! जनतेची गुंतवणूकही शेतीत कमी झाली, एकीकडे मालाचे भाव थिजून टाकले गेले. इतर व्यवसायांमध्ये संधी असल्यामुळे काही शेतकऱ्यांची पुढची पिढी विविध प्रकारच्या व्यापार, उद्योग, व्यवसायांकडे वळली.

मित्रांनो, अनेक शेतकरी राजकारणाकडे का वळले, हे मी मघाशी सांगितलेच. राजकारण हा अत्यंत सोपा, बिनभांडवली, व्यवस्थित चालणारा व्यवसाय म्हणून पुढे आला आहे. सेवेसाठी सत्ता हे धोरण आचार्य विनोबाजींच्या हयातीपर्यंत होते, पण आता सत्तेसाठी सेवा असे स्वान्ताय सुखाय समीकरण निर्माण झाल्यामुळे बहुतांशी पुढाऱ्यांना चांगलेच फावल्याचे दिसते.

मित्रांनो, राजकारण्यां संदर्भात एक विशेष बाब ही आहे की, त्यांची स्मरणशक्ती विलक्षण दांडगी असते! आपल्याला आश्चर्य वाटेल की, आपल्या देशाचे कृषिमंत्री श्री. शरद पवारांना, आजही महाराष्ट्रातील बऱ्याच पातळीवर जो कार्यकर्ता असेल, त्याचेही

नाव माहिती आहे. राजकारण्यांमुळेच कार्यकर्त्यांची काही कामेही होतात. काही योजनांद्वारे होतात आणि काही राजकारण्यांच्या खाजगी प्रयत्नांमधूनही होतात, कार्यकर्त्यांची कामे होत नाही असे नाही. सामूहिक कामे असतील, तर मात्र त्यात पंचाईत येते. थोडक्यात जय बोलणारे निर्माण झाले पाहिजे. अशा प्रदूषित परिस्थितीमुळे सामान्य माणसांच्या मनामध्ये न्यूनगंड निर्माण झालेला असतो, त्या न्यूनगंडातून समाजामध्ये एक सतत ओशाळवाणा राहणारा, दबून राहणारा, भीतिग्रस्त वर्ग निर्माण झाला आहे.

समाजातील अशा विदारक परिस्थितीमुळे शेती नादार झाली, आणि त्यामुळे शेतीचे उत्पादनही घटले. देशाच्या उत्पादनामध्ये स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीला ५८ टक्के उत्पादन देणारा शेतीमालाचा जो भाग होता, तो कमी होत होत १८ टक्क्यांवर घसरला आहे. इतके वाईट दिवस शेतीला आले आहेत.

मित्रांनो, मी शेतीकडे का वळलो, हे सुरुवातीलाच आपल्याला सांगितले. माझ्या दृष्टिकोनातून मी या कृषिक्षेत्राकडे पहातो. शेतीमध्ये मनःशांती आहे, भले पैसा मिळणार नाही! शेतीमधून संस्कार मिळतील. मनःशांती, संस्कार, संवेदना या एकूणच आयुष्याचा विचार करता, तीन अत्यंत महत्त्वाच्या बाबी आहेत. नामदेवराव ग्रामीण भागातील कवी म्हणून जगभर प्रसिद्ध झाले. या व्यवसायात एकूणच कमी कवी आहेत, त्यातल्या त्यात शेतीच्या व्यवसायात खूपच कमी आहेत, शेतकऱ्यांमधला कवी तर विरळच! नामदेवरावांना त्यामुळेच संपूर्ण मराठी जगताने डोक्यावर घेतले. आपला भारतीय माणूस कवितेमुळे जगात प्रसिद्ध झाला. एकदा भारतीय माणसाचे नाव जगात पोहचले म्हणजे त्याला भारतातही ओळखायला लागतात. (हंशा)मित्रांनो, नामदेवरावांना जी कविता सूचली त्याचे गुपित कुठे आहे ? तर त्याचे गुपित शेती तच आहे!(टाळ्या)

शेती माणसाला सुसंस्कृत करते, संवेदनशील करते, माणुसकीने एकमेकांवर निर्मळ प्रेम करायला शिकवते.(टाळ्या) मला असे सुविश्व भावते म्हणूनच मी तिकडे ओढला गेलो. आज इथपर्यंत येऊन पोहचलो हे कसे घडते? यावर मी आपल्याला सविस्तर सांगतो, कारण आपल्यापैकी बहुतांशी मध्यमवर्गीय आहेत, शेतीशी आपला संबंध कमी आला आहे असे मला वाटते. कुंभार मातीचे मडके बनवतो, म्हणजे आधी तो जमीन खोदून माती आणतो, त्यानंतर त्या मातीवर पाणी टाकतो, त्या मातीला कुटतो, त्याचा गारा तयार होतो, त्यानंतर त्या मातीला चाकावर आकार घ्यायचा प्रयत्न करतो. पुन्हा त्या मातीला आगीत टाकून शेकतो. शेकून झाल्यावर त्याचे मडके तयार होते. मातीचे मडके तयार

होते, तेव्हाच त्याला सारे डोक्यावर घेता. मातीला एरव्ही पायाखाली तुडवणारे मडके झाल्यावर मात्र मंगल कलश म्हणून डोक्यावर घेता! असे का? कारण त्यावर संस्कार झालेले असतात. आयुष्यातही असेच आहे. शेती मातीच्या रीतीभातीतच माणूस खऱ्या अर्थाने संस्कारित होऊ शकतो.

मित्रांनो, हे मी माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून प्रांजळपणे आपल्याला सांगू शकतो. नामदेवरावांनी तर स्वतःच्या उदाहरणावरून आणि सर्व कवितांमधून हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आणि ते फार सुंदर लालित्यपूर्ण मांडलेही आहे. शेतीबद्दलच्या जिवंत अनुभवांमुळे त्यांची कविता एवढ्या उच्चस्थानी जाऊन पोहोचली, म्हणूनच मी म्हणतो शेतीचा जातिवंत संस्कार ज्याच्यावर झाला आहे तोच या तोलामोलाचं काम करू शकतो! संस्कार घडविण्याचे काम शिक्षणापेक्षाही शेती अधिक करते. इतर उद्योग व्यवसायातही तेवढी क्षमता नाही, जेवढी शेतीत आहे! आजही अनेकांना असे वाटत असेल की, भंवरलालजींना तोलामोलाचे समजायला हवे. मित्रांनो, त्याचे श्रेय भंवरलाल जैन या एका माणसाला, किंवा त्याच्या कुटुंबाला ज्याप्रमाणात आपण देणार असाल, त्यापेक्षाही जास्त प्रमाणात, त्या व्यक्तीचा शेतीशी संबंध आला, म्हणून ते जीवनात असे घडले, हे आधी नीट समजावून घ्यायला हवे. शेती त्या जडणघडणीचे मूळ अधिष्ठान आहे. मी अगदी जाहीरपणे आपल्याला हे रहस्य सांगतो आहे.

मी नुकताच मद्रासला गेलो होतो, माझ्या सोबत सुरेशदादा होते, राजाभाऊ होते. मद्राससाठी नवीन असलेल्या माझ्यासारख्या एका माणसाची, पीएच. डी., कृषी तज्ज्ञ अशी तिथल्या लोकांना ओळख झाली. तसा जैन इरिगेशनचा मद्रासशी फार संबंध येत नाही, पण तिथे आमच्या कंपनीचा व्यवसाय आहे, तिथे कंपनीचे प्रोजेक्ट सातत्याने सुरु असतात, हे प्रोजेक्ट शेतकऱ्यांसाठीच आहे. एक कंपनीही आम्ही तिथे घेतली आहे, त्या भागात कंपनीची जमीनही आहे, तिथल्या शेतीवर खूप मोठे काम कंपनी करते आहे. कुठेतरी या कार्यपद्धतीची, श्रमसंस्कृतीची नोंद १०६ वर्ष जुन्या कृषी विद्यापीठाने घेतली. त्यावेळी माझ्या मनात अनेक प्रतिक्रिया उमटल्यात, एक तर डॉक्टरेट सन्मान आपल्याला देणाऱ्यांना आपल्याबद्दल माहिती कसे पडले? त्यांनी आपल्याला शोधले तरी कसे? आणि रतन टाटा यांच्यासारख्या १५० वर्षांचा इतिहास पाठिशी असणाऱ्या एवढ्या नामांकित व्यक्तीसोबत आपल्यालाही त्यांनी डॉक्टरेट पदवीने भूषविले!

एक भक्कम कारण असे की, माझे कौटुंबीक बॅगग्राऊंड नसले तरी, ज्या व्यवसायासाठी मी स्वतःला वाहून घेतले ते काम शेती हेच आहे! मित्रांनो, शेती माणसाला असा सन्मान

मिळवून देऊ शकते!(टाळ्या) माणसाला उच्च स्थानापर्यंत पोहोचवू शकते. जीवनात आपले जर काही चुकते आहे, असे वाटत असेल तर शेतीकडे वळा, निसर्गाकडे वळा आपल्याला निश्चित मार्ग सापडतो. आपण नेमके कुठे चुकतो, आपली कोणती गोष्ट योग्य असते, एकूणच हे सर्व संस्कार शेती देते. एवढी संस्कारक्षमता वृद्धिंगत करण्याची, कुवत फक्त शेतीतच आहे!

संस्कारांबद्दल जर बोलायचे, तर एक उदाहरण तुम्हाला देतो. मी एकदा एका पुस्तकात वाचले होते की, युरिया जर झाडांना दिला तर पिकांची वाढ फार जोमदार होते. मला रब्बीसाठी उशीर झाला होता, म्हणून मी गव्हाची रोपटी लावली होती. पुस्तकात लिहिल्याप्रमाणे त्या रोपट्यांबाबत खतपाणी सुरु होते. २ टक्के सोल्यूशन करून १०० लिटरमध्ये, फक्त दोन किलो युरिया टाकून जे द्रावण तयार होईल, ते शिंपडायला पाहिजे. जैन इरिगेशन कंपनीने सकाळी जो व्यवहार केला, त्या व्यवहारामुळे दिवसभरात आपल्याला व्यवसायात किती नफा झाला, हे लगेच मला संध्याकाळी जाणून घेणे आवश्यक वाटत असते, ह्याच मनोवृत्तीने मित्रांनो, मी हाही एक प्रयोग केला.

मला असे वाटले की, दोन च्या ऐवजी चार किलो युरिया टाकला तर काय होईल? म्हणून मी चार किलो युरिया टाकला. दुसऱ्या दिवशी पाहतो तो काय? रोपे जळून गेली होती. तेव्हापासून कानाला खडा लावला अति तिथे मातीच होते! मी चार टक्के टाकले ते चुकलेच. अनुभवातून अमीट असा संस्कार कोरला गेला, तेव्हापासून जीवनातील कोणत्याही दालनात अतिरेकीपणा असता कामा नये, हे मी शेतीतून शिकलो, मित्रांनो, तो एक धडाच आहे! अशा प्रकारे माणूस घडवायचे काम शेतीमध्ये होत असते, एवढे सर्व असूनही महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्सला अॅन्ड अॅग्रीकल्चर जोडायला ७६ वर्षे लागलीत. ही आपल्या देशाची आणि समाजाची दशा आहे. जिथे साठ टक्के वर्ग या व्यवसायावर उभा आहे, त्याची ही दशा आहे.

आपल्या सर्वांच्या मनात आपण कोणते कल्पनाचित्र रंगवलेले आहे? आपल्या देशाला चांगले दिवस आले म्हणजे नेमके काय होईल? आपल्या प्रत्येकाच्या हातात, एक एक कोको कोला येईल आणि दुसऱ्या हातात बर्गर येईल. अशी स्वप्ने आपल्याला पडतात का? आपल्या देशाला चांगले दिवस आले, असे अशा वेळी समजून घ्यायचे का? मित्रांनो, कोणतेही गांभिर्य न राखता, आपण शेतीकडे असेच बघत राहिलो, तर उदासीन वृत्तीने वागलो, त्या क्षेत्रातील गुंतवणूक कमी करत राहिलो, तर पुढचे चित्र किती भयावह असेल.

कृषी क्षेत्रातील तज्ज्ञ, जाणकार, हुशार माणसांनी शेतीकडे लक्ष द्यायचे नाही, असे ठरवून राजकारणाकडे लक्ष द्यायला सुरुवात केली किंवा इतर व्यवसायांकडे जास्त लक्ष दिले, तर कृषिक्षेत्राची स्थिती भरभराटीची राहिल का? हा आत्मपरिक्षणासाठी असणारा प्रश्न आपल्यासमोर आ वासून उभा आहे.

शेती उदारीकरणाचे अजून एक उदाहरण सांगतो, शेतकरी श्रीमंत झाला नाही, पण शेतीशी संबंधित जेवढे व्यापार आणि व्यापारी असतील, उद्योग असतील, त्यात जैन इरिगेशनसुद्धा आहे. हे सर्व मात्र श्रीमंत झाले! हे असे कसे झाले? कारण शेतकरी उदार आहे. शेती उदार आहे, म्हणून हे शक्य आहे. नाही तर हे शक्यच झाले नसते. याची सर्व प्रकारे जाणीव मला नेमकी कुठे झाली? शेती संबंधित कामे करता करताच झाली! ज्यावेळी मी हा निर्णय घेतला की, आपण केळीची १०,००० रोपटे विकत होतो, त्यावेळी दर रोपटी भाव १२/ रुपये होता. आज एक कोटी विकत आहेत, ते १०,००० विकताना आपले नुकसान होत होते, परंतु एक लाख विकताना मुद्दल प्राप्त होते आहे. दहा लाख विकताना दोन पैसे मिळत आहेत आणि पन्नास लाख विकताना आणखी दोन पैसे मिळतात, परंतु आपण त्याची गुणवत्ता सुधारवली पाहिजे, हे माझ्या आधीच लक्षात आले आहे आणि तशी पाऊले उचलायला, मी पहिल्या दिवसापासूनच सुरुवात केली होती.

शेतकरी हा सर्वात जवळचा विषय असल्यामुळे त्याला, कसा नफा करून देता येईल, हा विचार केला आहे. आपल्याला कसा नफा मिळेल, हे तर आहेच, परंतु स्वार्थात परमार्थ साधायचाही तो मार्ग आहे. असा परमार्थ साधता येणे हेसुद्धा या शेतीमुळेच घडू शकते. याचे खरे उदाहरण जैन इरिगेशनसुद्धा समूह आहे. पुढे ज्यावेळी मी एक कोटी रोपट्यांवर पोहोचलो, त्यावेळी मात्र माझेच मन मलाच खायला लागले, कारण मुळात मी शेतकरी होतो आणि आहे. मी ठरवले आपण आता भाव कमी केले पाहिजेत. गेल्या साठ वर्षांच्या इतिहासात एखाद्या कंपनीने स्वतःच्या मालाचे भाव स्वतःहून कमी करणे, आपण कधी ऐकले तरी आहे काय? ज्यावेळी आणखी ही विक्री वाढेल, त्यावेळी कंपनी आणखी भाव कमी करेल हेही मी स्पष्टपणे सांगतो. (टाळ्या) मालाची प्रतही त्यावेळी सुधारेल. आधी पंचवीस किलो मिळत असतील, तर ते तीस होतील किंवा पस्तीस किलो होतील. जर रोग जास्त पडत असतील, तर कमी पडतील. हे सर्व कामे तर मी करणारच आहे, आणि त्यामुळे आर्थिक गुंतवणूक तिथे होईलच, परंतु ते होत असताना भावसुद्धा कमी होतील. जर आपण निष्ठावंत शेतकरी असाल, तरच तुमच्या मनात ही भावना येऊ शकते. अन्यथा

येऊ शकत नाही. सुरेशदादांनी आपल्याला असे सांगितले की, नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष मॉन्टेकर्सिंग अहलूवालीयापेक्षा भाऊंनी तिथे जाण्याची सर्वांची इच्छा आहे, भाऊंची मात्र तशी काही इच्छा नाही, कारण प्लॅनिंग कमिशन मला इथे आणता येणार नाही.

एक गोष्ट आहे की, आपल्या नेत्यांपैकी काही अशी माणसे आहेत की, ज्यांनी जवळून शेती केली आहे, आजही जे शेतीशी संबंध केवळ अन्वायार्थाने नव्हे, परंतु स्वतः कायम राखून आहेत अशी माणसे जर या क्षेत्रात आली तरच हे शक्य आहे, तरच त्यांना वाटेल की खरेच भाव कमी केले पाहिजे, तरच त्यांना वाटेल की, शेतकऱ्यांचा फायदा झाला पाहिजे. त्यांचा फायदा झाला, तरच आपला फायदा होईल, हा जो विचार आहे हा तर्कपेक्षा जर अनुभवाने त्यात समाविष्ट करता आला, तर ते अधिकच उत्तम आहे. म्हणून माझे ठासून म्हणणे आहे की, शेतीशी आपल्या सर्वांचाच फार जवळचा संबंध आहे.

दुर्दैवाने आपल्याला असा विचार करायला वेळ मिळाला नसेल. वॉर्डट म्हणू नये, पण कटुतेकडे दुर्लक्ष नसावे. काही वर्षांनी साखर मिळणार नाही, तेल मिळणार नाही, गहू मिळणार नाही. आज तर फक्त डिझेलच मिळत नाही. या सर्व गोष्टी भविष्यात मिळणार नाही, त्यावेळी परत आपल्याला पी. एल. ८०, यलो ज्वारीचे दिवस येतील, त्यावेळी सर्वांना शेतीचे महत्त्व समजेल! मी कॉम्प्युटरच्या विरोधात नाही पण अग्रक्रम शेतीला नंतर कॉम्प्युटरला. सॉफ्टवेअरमधून ज्वारी बाहेर पडली, असे अजून तरी मी काही ऐकले नाही, (हंशा)त्यामुळे या कॉम्प्युटरची गरज जास्त आहे की, ज्वारी आणि गव्हाची हे आपण आता लक्षात घ्या.

मित्रांनो, शेतीला पर्याय नाही, जसा मातेला पर्याय नाही. निर्मितीचा पवित्र स्रोत केवळ महिलाच. माणूस सुसंस्कृत व्हायचा असेल, त्याने माणुसकीने वर्तन करावे, हे अपेक्षित असेल तर ते शेतीशिवाय होऊ शकणार नाही. कॉंक्रीटची जंगले खूप आहेत. साधनेही खूप पण त्यात आपल्याला थोडाफार ओलावासुद्धा बघायला मिळणार नाही. भारतीय संस्कृतीचे जे मूळ आहे, ते या शेतीत आहे. परिश्रमावर आधारित ही संस्कृती असल्यामुळे आज आठ हजार वर्षे झाली, तरी अजून कायम टिकून आहे! दोन-अडीचशे वर्षे झालेल्या अनेक देशांच्या संस्कृतींच्या अगदी नाकीनऊ आले आहे त्याचे कारण स्पष्ट आहे की, त्या परिश्रमावर आधारित नाहीत! त्या एखाद्या युद्धावर आधारित आहेत. म्हणजे एखादे युद्ध जर झाले, तर आपल्या वस्तू तिथे किती प्रमाणात विकल्या जातील, हा विचार त्या मागे असू शकेल. आपल्याला गडगंज नफा कसा मिळवता येईल, असा ज्या राष्ट्रांनी विचार केला, त्या राष्ट्रांची संस्कृती चिरस्थायी राहिल असे समजू नका, परंतु जो शेतकरी त्या

मातीमध्ये घाम गाळतो आणि त्या घामातून हे उत्पादन करतो, तो शेतकरी आपल्या संस्कृतीचा निश्चितच कणा असतो. आपण ते विसरत आहोत कारण आपल्याला हे भौतिक स्वरूपसुद्धा सुखाचे आणि आनंदाचे दिसत असते. खऱ्या अर्थाने सुख आणि समाधान या दोन्ही गोष्टी हव्या असतील तर आपल्याला शेतीकडेच वळावे लागेल याबद्दल मला काही संदेह वाटत नाही.

महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स अँड ॲग्रीकल्चर या संस्थेने एक प्रस्ताव नेटाने शासनासमोर मांडावा अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. प्रस्ताव असा आहे की, येत्या काळामध्ये आपला देश केवळ शेतमालाला निर्यात करणारा देश, म्हणून अग्रेसर न होता, शेत माल आयात करणारा देश यादृष्टीनेही भरभराटीला आला पाहिजे. खूप मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागणार आहे, आजही आपण आयात करत असतो. ज्या भावाने धान्य आयात होईल तेच भाव आपल्या शेतकऱ्यांना त्यांच्याही येणाऱ्या वर्षांच्या उत्पादनासाठी मिळतील, यादृष्टीने भूमिपुत्रांसाठी महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स ने टोस पाऊल उचलावे, ही विनंती, या निमित्ताने करावीशी वाटते.

परदेशी शेतकऱ्याला जर एका किलोमागे गव्हासाठी २२ रुपये किंवा ५० रुपये देता येतात, तर आपल्या शेतकऱ्याला आपण किमान २२ का देऊ शकत नाही.? पुढच्या वर्षी तरी हा भाव मिळावा. यावर्षी गहू कमी पडतो, म्हणून आपण घेत आहोत असे गृहीत धरू. शेतकरी हवा तितका, हवा तेवढा गहू पिकवून देतील. आपल्या देशाला आयात करण्याची गरजच भासणार नाही. भारतीय शेतकऱ्याला जर दोन पैसे मिळाले, तर अनेकांच्या पोटात दुखण्याचे कारण तरी काय?(हंशा) अमेरिकन शेतकऱ्याच्या पोटात दुखेल, त्याची आपण फिकीर करणे गरजेचे आहे का? त्याला जागतिकीकरण म्हणायचे का? म्हणजे आपला शेतकरी आत्महत्या करतो ते चालेल. आपल्या शेतकऱ्याच्या आर्थिक उन्नतीसाठी आपण आहेत. परदेशातल्या शेतकऱ्यांनी सुखी रहावे यासाठी, आपला जन्म झाला आहे? असे समजावे की, किमानपक्षी एवढे तरी न्याय्य करा की, ज्या भावाने आपला देश जो माल आणेल, तो भाव पुढच्या वर्षी भारतातल्या शेतकऱ्याला आपोआप मिळेल, असे जाहीर करायला धोरणात्मक काय अडचण असावी?

भारताला पुढच्या वर्षी बाहेरून धान्य आणण्याचीच गरजच भासणार नाही. भारतीय भूमिपुत्र तेवढ्या तोलामोलाचा आहे, सामर्थ्यानिशी तो हे करू शकतो. साधने मात्र उपलब्ध करून द्यायला हवीत, नवीन तंत्रज्ञान त्यासाठी आणले पाहिजे, त्यासाठी वेगवेगळ्या तंत्रांचा

आणि शास्त्रांचा अभ्यास झाला पाहिजे. अशा गोष्टींची जोड आपल्या शेतकऱ्याला दिलीच पाहिजे. परिश्रम करायला ते कमी पडणार नाहीत. हे सर्व शक्य झालेच, तर फार मोठी क्रांती घडून येईल. जेवढे पैसे आपले आयातीमध्ये खर्च होत आहेत, तेवढे पैसे वाचवता येतील, ते पैसे देशातच वाटले जातील. खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यालाही सुबत्तेचे दिवस येतील आणि शेतकऱ्याला सुबत्तेचे दिवस आल्याशिवाय, इतरांचे वैभवही जास्त काळ टिकू शकणार नाही.

आज आपण ज्या पद्धतीने विकासाचा मार्ग अनुसरला आहे, हा मार्ग अराजकतेला आमंत्रण देणारा मार्ग आहे. असंतोषाला आमंत्रण देणारा मार्ग आहे. भविष्यात ह्याची भीषणता सर्वासमोर फार मोठ्या प्रमाणात येईल. शहरी आणि ग्रामीण भागात फार मोठी दरी निर्माण होत आहे ही दरी जर आपल्याला कमी करायची असेल, तर ज्या जागतिक संस्था आहेत, त्यांच्या चौकटीत राहूनसुद्धा आपल्या शेतकऱ्याला आपण कसे प्रोत्साहित करू शकू, याचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सुरेशदादांनी एक विषय मांडला होता त्यावर थोडासा प्रकाश टाकून मी थांबणार आहे, त्यांनी हा विषय मांडला की, ज्यावेळी आपण शेतीबद्दल बोलतो, तेव्हा आपण नेमके कोणाबद्दल बोलतो? ज्यावेळी मला डॉक्टरेटचा दुसऱ्यांदा सन्मान मिळाला होता, त्यावेळी त्या विद्यापीठाच्या पदवी दान समारंभामध्ये कोकणात असताना असा प्रश्न माझ्यासमोर मांडला गेला होता. ज्याचे भले होण्याची गरज आहे त्या कोरडवाहू शेतकऱ्याचे अनेक जिवघेणे प्रश्न माझ्या डोळ्यांसमोर भिरभिरत आहेत.

मी काही पाणी निर्माण करू शकत नाही. पाणी ईश्वर निर्मित बाब आहे. पाणी शोधायचे आणि ते पाणी खाली आणायचे काम, हे सर्व निसर्गाच्या मर्जीवरच अवलंबून आहे. ते आपल्याला अजून जमलेले नाही. क्लारुड सिडींग वगैरे कृत्रिम पाऊस पडणे, हे सर्व प्रयोग भरीव स्वरूपात पुढे आलेले नाहीत. शेतकऱ्याला शेतीसाठी पाणीच नाही, तर ड्रीपचा काय उपयोग आहे? तसे ड्रीपचे तंत्रज्ञान फार चांगले आहे, त्यामुळे उत्पादन दुप्पट होऊ शकते, हे खरे आहे, परंतु थोडेफार पाणी मिळाले ड्रीपही दिले आणि विद्युत पुरवठाच नसला तर?

जे आमच्या खेड्यात होते आहे ते मुंबईमध्ये व्हायला सुरुवात होईल, त्यातल्या त्यात ज्यावेळी सचिवालयात आणि मंत्र्यांच्या घरात भयानक परिस्थिती येईल, वीजच राहणार नाही त्यावेळी त्यांना खेड्यात लोक कसे जगत असतील, याची कल्पना येईल. आपण

एअरकंडीशनमध्ये बसलो आहोत आणि बाहेर पाऊस पडतो आहे की ऊन? हे ज्यांना माहीत नसते, त्यांना कोरडवाहू शेतकऱ्यांच्या विवंचना समजणार तरी कशा? शेतकऱ्याला आपण स्वावलंबी करू इच्छित असलो, तर प्रत्येक कोरडवाहू शेतकऱ्याला किमान पाच एकराच्या मागे एक शेत तळे मिळाले पाहिजे.

आपल्या मनात लागलीच प्रश्न निर्माण होईल, यासाठी त्याने पैसे कुठून आणायचे? त्याचे पैसे शासनाने भरायचे. त्याला फुकट द्यायचे का? असाही प्रश्न पुढे निर्माण होतो आहे. त्याला फुकट काहीही द्यायला नको, या मताचा मी आहे, पण शेतकऱ्याची जी जमीन शेततळ्यांमध्ये कामी येणार आहे, तीच त्याची गुंतवणूक आहे, कारण १५ टक्के जमीन कामी येईल, तेव्हा जवळपास ४५ ते ५० टक्के त्याच्या जमिनीला एक किंवा दोन पाणी पिकासाठी देता येईल. त्याला सिंचन शेती म्हणतात. एखाद्या वेळी निसर्ग लहरीनुसार पावसाने २० दिवस दडी मारली, तर लगेच एक पाणी दिले तर तीस टक्के उत्पादनात फरक पडतो. समजा पावसाने आणखी जास्त दडी मारली. शेतकरी पुन्हा एक पाणी देऊ शकला तर त्याचे पीक १५ ते २० टक्क्यांनी वाढेल, म्हणजेच एकूण ५० टक्के उत्पादन वाढेल आणि असे जर त्याला शेततळे दिले, तर त्याला निदान आठमाही पिके घेता येतील.

आज शेतकरी केवळ आकाशाकडे डोळे लावून बसलेले असतात. त्याऐवजी त्यांना काहीतरी हालचाल करायला वाव मिळेल. त्यांच्या शेतावर पडलेले पाणी, त्यांच्याच शेतात थांबले पाहिजे अशी व्यवस्था करणे, त्यांना कोणत्याही विद्युत कनेक्शनवर अवलंबून न ठेवता सूर्यनारायणाच्या विजेमधून, फोटोव्होल्टीकमधून किंवा इतर ज्या आधुनिक पद्धती आहेत, त्यातून त्यांना एकच अश्वशक्ती का असेना, पण ती त्यांच्या हाताने चालवता येईल, अशा पद्धतीने त्यांना जोडून देणे, हा मार्ग असा आहे की, जो पुढे येणारी अजाजकता, रक्तपात टाळण्याचा एकमेव मार्ग ठरेल! शेतकऱ्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहू द्या. स्वावलंबी होऊ द्या. शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास जिवंत राहू द्या! 'सत्तर हजार कोटी माफ' अशी धोरणे भारतीय कृषी संस्कृतीसाठी भविष्याच्या दृष्टीने सर्वथा घातक आहे.

आता सुचवलेला अभिनव प्रकल्प कार्यान्वित करण्यासाठी, दोन लाख कोटी रुपये लागतील, लागू द्या! ते चालेल, परंतु पैसे माफ करणे हे आपल्या संस्कृतीला परवडत नाही. कारण त्यामुळे इथली संस्कृतीच नष्ट होणार आहे. शेतकऱ्याला कसे वळवता येईल, मते कशी लाटता येतील, यासाठीच राजकारणी अशा घोषणा करतात, एवढे पैसे बँका शेतकऱ्यांना देऊनही उभे करतच नाही ना! शेतकऱ्यांना बँकांनी तरी का म्हणून पैसे द्यावे,

बँकांचे पैसे म्हणजे जनतेचेच पैसे आहेत. मग जनतेला जर हे पैसे परत मिळाले नाही, तर चालेल का? पैसे असेच वाटून द्यावे की, पाच-पाच सात-सात वर्षे झाली, तरी पैसे परत केलेले नाहीत, असे अनेक देणेकारी असतात. शेतकऱ्यांना जो एकूण वित्तीय पुरवठा लागतो, त्यापैकी ४५ टक्के फक्त बँका उपलब्ध करतात. अजूनही खाजगी सावकार ५५ टक्क्यांच्या आसपास शेतीसाठी कर्ज देतात.

आता पुष्कळ सावकार झाले आहेत, सावकार अजूनही ५५ टक्के कर्ज साधाणतः ३ टक्के व्याजाने वाटतात. सत्तर हजार कोटींमध्ये अर्थात असे कर्ज संमिलित नाही, कारण हे तर बँकांचे पैसे आहेत, आता बाकीच्या ५५ टक्क्यांचे काय करणार? काहीच होऊ शकत नाही. अशा पद्धतीने पी हळद अन् हो गोरी असे मार्ग काढून शेतीचे प्रश्न सोडवू शकाल, असे नाही. त्यासाठी लांबच्या पल्ल्याचा विचार करायचा असेल, तर प्रत्येक शेतकऱ्यासाठी एक शेततळे आणि त्याबरोबर एक किंवा दीड अश्वशक्ती असलेला सौर उर्जेचा विजेचा पंप हा शासनाने त्यास दिला पाहिजे.

या दोन गोष्टींचा पाठपुरावा मीनल तू करू शकलीस, तर त्याचे समाधान माझ्या अंतःकरणाला खूप लाभेल! आपल्याला एवढ्या उच्च स्थानी पाहिल्यानंतर मला आनंद झाला त्यापेक्षाही जास्त आनंद भूमिपुत्रांसाठी हे सर्व शक्य झाले तर होईल. त्यासाठी माझ्याकडून जे काही आपल्याला सहकार्य लागेल, ते मी द्यायला तयार आहे. मातीचा माठ बनविणारा कुंभार आणि शेतकऱ्याला माणसात आणणारी शेती या दोन्ही गोष्टी मला अत्यंत जवळच्या आहेत. त्या आपण सांभाळाव्यात. भारतीय संस्कृतीत, कृषी संस्कृतीला हजारो वर्षे आपण जपले, तसे यापुढेही जतन करून ठेवावे. अराजकतेला आपण आमंत्रण देऊ नये. आपल्याकडे जी संपत्ती आहे, त्याचे वार्डेट प्रदर्शनही कोणी करू नये, एवढीच विनंती या प्रसंगी करतो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!